

Plafondschilderingen Bossche stadhuis (2)

Medaillons wachten op restauratie

A.H. van Drunen,
P. van der Schoot,
M. van de Laar.

In het vorige nummer van Bossche Bladen zijn bevindingen gepubliceerd over vier eeuwenoude schilderijen uit het plafond van de oude raadzaal.

In het tweede deel van het artikel gaan we in op wederwaardigheden van die schilderijen en de overige beschildering uit die raadzaal zoals die te reconstrueren vallen uit diverse historische documenten. Deze lotgevallen voeren als vanzelf tot de conclusie dat verdere acties met de schilderijen niet uit kunnen blijven.

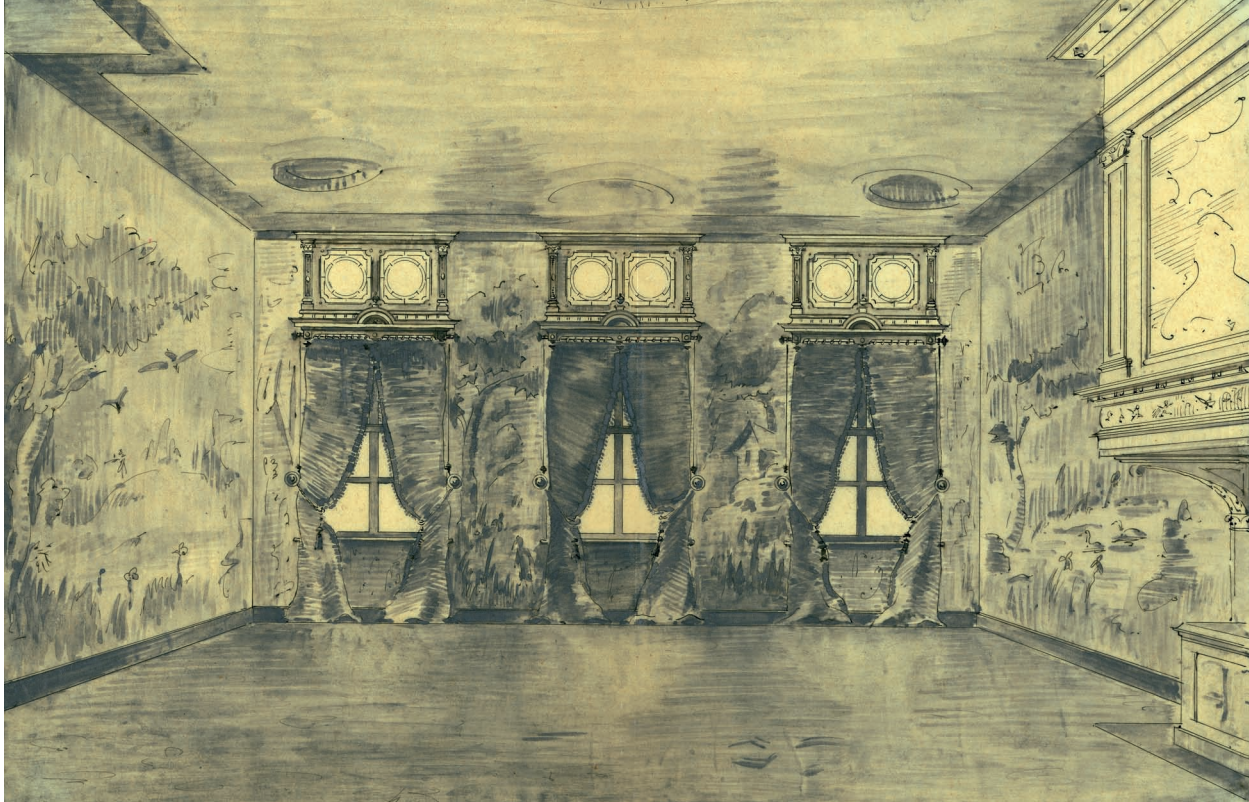
Vallend slagwerk en anemostaten

De Bossche geschiedschrijver J.H. van Heurn beschrijft in zijn manuscript uit circa 1780 de raadzaal, *de grote kamer*, met het houten plafond. Hij maakt melding van het uurwerk met de wijzerplaat, de sierlijke beschilderingen, de adelaar met de banderol en de *vierendelen van de wereld*. Zijn beschrijving lijkt de zeventiende-eeuwse situatie weer te geven. Over de schouw weidt hij uitvoerig uit. Hij vermeldt wit gemarmerde pilaren met vergulde kapitelen en voetstukken. De huidige kleurstelling van het houtwerk in de raadzaal vertoont daarmee aanzienlijke verschillen. De uitmonstering van de raadzaal moet dus na Van Heurn veranderd zijn. In 1768 zijn er problemen met de gewichten van het uurwerk, dat op de zolder boven de raadzaal staat. De schijf waarop het touw van het uurwerk loopt is scheefgezakt zodat er zwaardere balken moeten worden aangebracht. Dit lijkt niet afdoende te zijn want in 1790 valt het gewicht van het slagwerk van de halvuursklok uit zijn koker en door-

Afb 1. Bossche raadhuis, circa 1965. (Stadsarchief, ansicht in HTA)

boort het plafond van het *groot college*.¹ De timmerman maakt nieuwe kokers voor de gewichten en er wordt een nieuw touw aangebracht. Er wordt bij deze werkzaamheden geen gewag gemaakt van herstel van het plafond. Aan het huidige plafond zijn ook geen sporen van herstel schade te zien. Blijkbaar is het plafond toen toch niet beschadigd of werd alleen het plafond van de ruimte tussen de raadzaal en de zolder waar het uurwerk staat getroffen door de gewichten.

Volgens archivaris R.A. van Zuijlen wordt het plafond schoongemaakt omstreeks 1860 en zijn toen de beschadigingen hersteld door het Bossche schildersbedrijf A.J. Schull.² Het lijkt te gaan om een zeer bescheiden ingreep waarbij het plafond ongewijzigd is gebleven. De daaropvolgende twee decennia zal dit zo blijven.

In 1879 vindt een uitgebreide restauratie van het schilderwerk plaats. Er wordt een aantal ingrepen ter beoordeling voorgelegd aan en akkoord bevonden door de *Heeren Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Het betreft onder meer de vervanging van de 'in marmer geschilderde vakken, door eene effen kleur' en de vervanging van 'de thans geschilderde lijsten die de vakken encadreren door van hout bewerkte lijsten'. Door deze ingreep is vandaag de dag geen *marmer werk* meer zichtbaar tegen het plafond. Ook zou tenminste één (en wel de zwaarst geprofileerde) lijst in 1879 aan het plafond zijn toegevoegd. Voor het laatste pleit dat onlangs bij nader bouwhistorisch onderzoek van het plafond verfsporen zijn aangetroffen tegen het plafond achter deze lijst en dat, als opvulling van een ruimte tussen plafond en deze lijst, een verfrommeld stuk papier werd aangetroffen.³ De restauratie van 1879 heeft het aldus nog moeilijker gemaakt om vast te stellen wie de ontwerper van de schilderijen van het plafond is geweest zoals die in 1693 werden aangebracht.

In 1879 wordt eveneens een ventilatiesysteem in de raadzaal aangelegd met uitstroomopeningen ter plaatse van de vier medaillons. Burgemeester Van Lanschot maakt in een publicatie uit 1935 gewag van de ingreep.⁴ In het negentiende-eeuws archief

Afb. 2. Ten behoeve van het aanbrengen van nieuwe gordijnen vervaardigde tekening uit 1894 van de raamkant in de raadzaal. In het plafond zijn twee ondiepe kokers aangegeven van het in 1879 aangebrachte ventilatiesysteem. (Stadsarchief, uit correspondentie gemeente 1894 agenda-nr. 716)

van de stad bevindt zich een document uit 1878 dat aangeeft wat toen heeft plaatsgevonden.⁵ Stadsarchitect Nabbe meldt hierin dat bij de 'Heeren Rijks Adviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst' geen bezwaar bestaat om 'de rond deelen in de vier hoeken van het plafond uit te nemen en deze omhoog te brengen, ten einde de noodige ruimten te krijgen, waardoor de rook kan opstijgen'.⁶ Uit de notulen van januari 1879 blijkt dat de Bossche gemeenteraad met deze ingreep akkoord ging.⁷ De schilderijen zijn toen kennelijk uit hun lijsten genomen, de houten plafonddelen tussen de lijsten weggezaagd en boven op de uitgezaagde ronde openingen zijn ondiepe kokers geplaatst om lucht door te laten. Deze kokers zijn afgedekt met een ronde grenenhouten beplanking van dezelfde diameter als de medaillons. Aan de achterzijde van de grenen delen is een kruis van ijzeren banden aangebracht met in het midden een staaf met schroefdraad en een bout om het geheel op te kunnen hangen. De medaillons zijn, tenslotte, aan de onderzijde van de grenen delen teruggeplaatst. Daartoe werden vier schroeven dwars door het beschilderde doek en de eikenhouten lijst gedraaid om die vervolgens in de grenenhouten beplanking te fixeren. Van deze ingreep zijn geen bouwtekeningen bewaard. Wel zijn er in het Stadsarchief enkele

afbeeldingen van het plafond na die ingreep aanwezig (afb. 2).

Tijdens de tweede wereldoorlog zijn, doordat niet alle materialen voorhanden waren, provisorische verbeteringen aan de verwarming van de raadzaal aangebracht. Een luchtverhitter wordt aangebracht ter vervanging van de circuleerkachel, *eene calorifere met open vuur*, zoals stadsarchitect Nabbe de nieuwe kachel in 1878 noemt. De afvoer van lucht blijft via de kokers in het plafond plaatsvinden en de medallions blijven hangen. In 1947 worden door Gemeentewerken plannen opgesteld om dit niet naar behoren functionerend verwarmingssysteem opnieuw te vervangen.⁸ In die plannen worden de vier openingen

in het plafond benut voor het inblazen van warme lucht via zogenaamde anemostaten. In deze nieuwe situatie konden de schilderijen blijkbaar gehandhaafd blijven want de toenmalige archivaris Pirenne heeft in de jaren vijftig regelmatig rondleidingen door het stadhuis gegeven waarbij hij op de plafondschilderingen wees.

De luchtbehandeling van de raadzaal blijft een probleem en in 1962 is er weer sprake van nieuwe plannen.⁹ De Rijksdienst voor de Monumentenzorg pleit dan voor het 'wederom aanbrengen van de in het gemeentearchief opgeborgen vier panelen, voorstellende de vier werelddelen'. Wanneer ze zijn weggehaald is niet duidelijk. In ieder geval niet in 1963 zoals Pirenne aanvankelijk meende (zie het eerste deel van dit artikel in de vorige aflevering van *Bos-sche Bladen*). Mogelijk is het weghalen enkele jaren voor 1962 gebeurd toen nieuwe verlichting in het stadhuis is aangelegd, waaronder lampen ter plaatse van de vier openingen.

Op 2 mei 1964 besluit de gemeenteraad tot het aanbrengen van een nieuwe luchtverwarming in de raadzaal en tot herplaatsing van de schilderijen

Afb. 3. Foto uit ca. 1980 van de rechterhoek van de oude raadzaal. Op de plaats van de rechter ondiepe koker van afbeelding 2 is nu één van de omstreeks 1960 aangebrachte geleiders zichtbaar waarlangs warme lucht de zaal instroomt. De ronde opening van afbeelding 2 is verder dichtgemaakt met houten planken. De vergulde lijst rondom de cirkelvormige uitsparing is de originele lijst uit 1693. (Foto: Stadsarchief, Jan Verhoeff)

Afb. 4. Detail van het huidige plafond met één van de uitstroom-openingen (de drie glimmende ronde structuren) van de luchtverwarmingsinstallatie. De ruimte rondom deze opening binnen de vergulde lijst is ca. 1960 dichtgemaakt met planken. Ter weerszijden van de vergulde lijst is te zien dat de plafondplanken oorspronkelijk ononderbroken achter de lijst hebben doorgelopen. De ronde uitsparingen in de planken zijn in 1879 aangebracht bij de aanleg van een ventilatiesysteem. (Foto: BAM)

ter plaatse van de anemostaten. Dit raadsbesluit is echter nooit uitgevoerd: de nieuwe luchtverwarming bleef gebruik maken van de bestaande openingen en de schilderijen werden niet opnieuw aangebracht. Sindsdien hangen aan het plafond de kunststof kappen waarlangs warme lucht in de zaal wordt geblazen (afbeeldingen 3 en 4).

Nieuwe kans?

De meer dan 300 jaar oude medaillons bevinden zich nu in het depot van de BAM. Zij dragen duidelijke tekenen van ouderdom en zijn beschadigd door acties van 1879 en de verwijdering uit de raadzaal omstreeks 1960. Hun status is echter opmerkelijk authentiek. Maar al te vaak zijn dergelijke stukken meerdere keren ondeskundig gerestaureerd met als resultaat verpoetsingen, overschilderingen en slechte bedoelingen. Hun conditie is echter niet stabiel. De problematiek is van constructieve en van cosmetische aard. De spanranden zijn allemaal verzwakt en kunnen de schilderijen niet meer torsen. Het schilderij Amerika vertoont plaatselijk losse verf. Over de werken verdeeld zijn er

ongeveer 20 scheurtjes en winkelhaken. Er zijn vier gaten in elk schilderij, die veroorzaakt zijn door de schroeven waarmee de schilderijen in 1879 bevestigd werden aan de backingboards. In de schilderijen bevinden zich soms storende plooien. Bij de gratie van een enorm pak oppervlaktevuil (tabaksrook!) is het vernis echter nauwelijks vergeeld.¹⁰

Nu is restauratie aan de orde. De verzwakte spanranden kunnen worden verstevigd met zogenaamde strip-lining. Gaten en scheuren kunnen plaatselijk gerepareerd en gecamoufleerd worden. Met het verwijderen van de rookaanslag en het opnieuw verzadigen van verf en vernis met zogenaamde uithaalvernissen kunnen de stukken hun oude kleur en daarmee hun glorie herkrijgen. Ze zouden zelfs weer gemonteerd kunnen worden op de plaats waarvoor ze aan het eind van de zeventiende eeuw zijn gemaakt, namelijk in het plafond van de oude raadzaal. Het raadsbesluit van 2 mei 1964 kan dan alsnog uitgevoerd worden. Een alternatief is dat de schilderijen elders in het stadhuis aan Bosschenaren en bezoekers van de stad tentoongesteld worden. Totdat restauratie aan de orde is worden ze goed geconditioneerd, maar onzichtbaar, bewaard in het depot van de dienst Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM).

Noten

- GAHT, OSA, inv.nr. 4405 Register met resoluties van de Commissie tot de Beleide, fol. 184, vergadering van 1 maart 1768.
- GAHT, Archief Secretarie na 1920, map 18179.
- Een gedrukte brief uit 's-Hertogenbosch gedateerd in 1818 met de handtekening van 'J.M. van Son' en enkele leesbare tekstdelen: 'Het college van Regenten over de ... ..; Binnen deze stad is ter kennis gebracht ...; ... , ... het Binnengasthuis ...; ... hert kerkgenootschap ...'. Na inspectie is de brief teruggebracht op de plaats waar hij is aangetroffen.
- F.J. van Lanschot, 'De ontmanteling van 's-Hertogenbosch, de watervrijmaking en wat zoal verder geschiedde', in: 's-Hertogenbosch 1185-1935 ('s-Hertogenbosch 1935), 157-189.
- GAHT, NSA, inv.nr. 1260, agendanr. 870 correspondentie gemeenteraad 1878, nota van M. Nabbe: 'Mededeeling van het gevoelen van de Heeren Rijks Adviseurs over restauratie van de Raadzaal'.
- Het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst werd ingesteld in 1876 en was de eerste vorm van rijksmonumentenzorg. Na veel strubbelingen werd het college in 1879 al weer opgeheven. In zijn nadagen bracht het een bezoek aan 's-Hertogenbosch voor een oordeel over de restauratiewerken van de Sint Jan. Nabbe ontving de heren bij die gelegenheid ook op het stadhuis om plannen voor restauratie van het plafond van de raadzaal te beoordelen. Hun advies maakte de weg vrij voor de, naar huidige inzichten, nogal grove ingrepen in het plafond.
- GAHT, notulen Gemeenteraad 18 januari 1879, blz. 13-15.
- GAHT, Archief Secretarie na 1920, map 18092.
- GAHT, Archief Secretarie na 1920, map 18183.
- Conditierapport 1 juni 2008 M. van de Laar aan BAM.